

Бабакова О. В.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

КОГНІТИВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ БАТЬКО В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті з'ясовано, що концепт батько має тривалу історію та акумулює великий обсяг знань носіїв української мови. Як свідчать результати асоціативного експерименту, уявлення про батька у свідомості української спільноти не є гомогенним: більшість реакцій на слово-стимул була позитивною, хоч виявлено й невелику кількість негативних асоціацій.

Ключові слова: мовна картина світу, родинні концепти, асоціативний експеримент, когнітивні ознаки.

Постановка проблеми. Одне з важливих місць у мовній картині світу українського народу посідають родинні концепти, зокрема концепт *батько*, адже найбільшою цінністю для українців споконвіку була родина, в якій вони надавали перевагу чоловічому началу. Батько як голова родини був її годувальником, захисником, порадником. Тож, досліджуючи вербальний образ світу, наявний у свідомості носіїв української культури, науковці не оминули своєю увагою названий вище концепт. Як стверджують лінгвісти, «концепти «батько», «мати» входять до групи тих носіїв національного інформаційного коду (інформаційної пам'яті), що покладені в основу творення світогляду українського народу, його екзистенціально-аксіологічної системи, виформування культурного семіотичного універсаму» [1, с. 16].

Когнітивне дослідження концептів *батько*, *мати* в українській лексико-фразеологічній системі світу здійснене А. Черновою [1]; аналізові концепту-тріади *батько-мати-батьки*, визначенню його етнічно сталих і трансформованих образів, які оформлюють цей концепт у сучасному медіадискурсі, присвячено наукову розвідку О. Порождько-Лях [2]. Проте репрезентація асоціативного поля лексеми *батько* як концептовиражального засобу дотепер не була реалізована, що зумовлює актуальність такого дослідження.

Метою розвідки є розкриття основ концепту *батько* шляхом опису різнорідних у семантичному плані мовних виявів, етимологічних витоків, асоціативних ознак аналізованого концепту на засадах когнітивістики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним зі шляхів вивчення концептів є аналіз внутрішньої форми лексичних одиниць-репрезентантів концепту, а також побудова асоціативного поля, що є значущим для розуміння ментальних процесів, які відбуваються під час сприйняття, осмислення й, отже, пізнання дійсності людиною.

У Словнику української мови Б. Грінченка (1907 р.) фіксуються два семні поля субстантиву *батько*: 1. Отець. 2. Пошанне звертання до старшої за віком людини [3, с. 33]. Перше значення є основним, а друге утворилося внаслідок розширення семантики першого. Крім названих вище тлумачень, є ще значення *головатий батько* (отець на свадьб'ї) і *вечернишний батько* (хозяїн хати, вь которой бывають вечерниці) [3, с. 33]. Ці значення подано як похідні від *рідний батько*.

З часом до основного значення слова додаються нові, здебільшого переносні чи аналогічні до основного. Так, одинадцятитомний Словник української мови (1970 р.) фіксує вже п'ять значень лексеми *батько*: 1. Чоловік стосовно до своїх дітей. 2. *чого, перен.* Основоположник якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва і т. ін. *Батьком української літературної мови ми вважаємо Тараса Григоровича Шевченка* (Корн., Разом із життям, 1950, 36). 3. Шанобливе називання козацької старшини, отаманів тощо. *Ой, Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане / Встала наша Україна На вражого пана* (Укр. думи, 1955, 129). 4. Ввічливе звертання до чоловіка похилого віку. *Добре еси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиши* (Шевч., I, 1951, 25). 5. Самець стосовно до свого потомства [4, т. 1, с. 113].

Залежно від свого значення, лексема *батько* вступає в певні синонімічні відношення, формуючи широкі синонімічні ряди: *батько* – *тато* розм., *батьа* розм. рідко, *отець* уроч., діал., *неньо* діал., *няньо* діал., *нянько* діал.; *панотець* заст. (з повагою) [5, т. 1, с. 27]; *батько* (письменства) – *засновник*, *основоположник*, *фундатор*, *родоначальник* уроч., *основник* діал., *зачинатель* [5, т. 1, с. 563]; *батько* (повстанців) – *провідник*, *отаман*, *проводир*, *ватаг*, *ватажко* рідше, *проводар* рідше, *провідець* [провідиця] розм. рідко, *привідець* [привідиця] розм. рідко, *вожак* розм. рідко [5, т. 1, с. 26].

Субстантиви *батько* й *тато* (у знач. 1) представлені також пестливими формами *батуто*, *батусь*, *батусьо*, *батенько*, *батечко*, *батонько*; *тато*, *татко*, *татонько*, *татусь*, *татусик*, *татусенько*, *татуньо*; *ненько*, *нянько*, *неньо*, *няньо* [6, с. 29].

Відповідь на запитання, чому в українській мові виникло багато слів для позначення одного поняття *батько* й чому ці слова продовжують паралельно існувати, знаходимо в монографії О. Братка-Кутинського «Фенomen України». На думку вченого, «український етнос творився тисячоліттями, шляхом об'єднання споріднених за мовою племен, кожне з яких, однак, мало свої особливості в мові, її словниковому складі. Так в українську мову увійшли різні слова для позначення одного й того ж поняття. А продовжують вони жити тому, що кожне з них набрало свого особливого значення, характеризуючи різні іпостасі такого явища, як голова роду [7, с. 76].

Укладачі Етимологічного словника української мови припускають спорідненість українського слова *батько* з псл. *bata, *batja з дінд. *pita «батько», лат. pater, гр. πατήρ «те.» (інша версія – слово виникло внаслідок фонетичного спрощення псл. *bratъ «брат» і значення «батько» розвинулося вже після спрощення) [8, т. 1, с. 152].

О. Братко-Кутинський вважає, що «походження та специфічне значення слів «батько», «вітець» і «неньо» є цілком прозорим. Слово «батько» походить від дуже давнього слова «бат», що означало чоловічу іпостась світотворення [7, с. 76–77]. Учений стверджує, що корінь «бат» символізує чоловіче начало світобудови. Якщо в слові «батько» підкреслюється чоло-

віче начало голови роду, то в слові «вітець» (рос. отец) – його життєдайне начало. У давньоарійській, отже, й у давньоукраїнській мовах слово «віта» означало «життя», «життєдайність». Слово «неньо» або інакше «наньо» характеризує голову роду не як містичне космотворче начало, а як добру домашню істоту, захисника-вихователя, який разом із дружиною (ненею); помічницею (нянею) винаячує та виховує своїх дітей [7, с. 77].

Поширеним звертанням в українській мові є синонім *тата*. Слова з таким самим значенням зі схожим звучанням наявні й у неслов'янських мовах, що вказує на доволі давнє походження цього слова (в литовській *tete*, у турецькій *ata*). Етимологи вважають, що українське слово утворилося від праслов'янського *tata* (з дитячого лепету) [8, т. 5, с. 527].

Популярне сьогодні в південно-східних говорах звертання «папа», на думку етимологів, потрапило в українську мову через російське та польське посередництво з французької мови та являє собою результат редуплікації «в дитячій мові вигуку *ра-*, який ліг в основу назв батька в ряді мов» [8, т. 4, с. 281]. Менш відомим натеper є синонім – діалектний іменник «дядику». Як свідчать лексикографічні джерела, він є західноукраїнським варіантом лексеми *батько* [9, с. 333].

Отже, поняттєвий складник аналізованого концепту формувалася в народній свідомості впродовж тривалого часу під впливом різних культурних, історичних, соціально-політичних і релігійних факторів.

Істотне значення для вивчення особливостей структурування когнітивної моделі концепту *батько* має побудова його асоціативного поля. Під час дослідження асоціативного поля концептів часто застосовується методика асоціативно-змістового експерименту. Вона дає змогу виявити сукупність парадигматично та синтагматично пов'язаних вербальних репрезентантів концептів, а також систему породжених ними асоціацій.

У ході експерименту, проведеного серед студентів 1–4 курсів філологічного й соціально-гуманітарного факультетів Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, змодельовано асоціативне поле концепту.

БАТЬКО (300) – сила **90**; опора **80**; любов **38**; рідна людина **37**; захист **26**; мужній, повага, турбота **23**; голова, рідний **22**; надійність, підтримка **21**; дім **20**; захисник, сильний, чоловік **18**; суворість **11**; друг, мати **8**; господар, опіка, піклування, родина **7**; мудрість **5**; добрий, єдиний **4**; Махно, радість, розум, спокій, справедливість, тепло **3**; відповідальність, вірність, вічний, упевненість, учитель, годувальник, гордість, діти, допомога, затишок, літо, люблячий, людина, машина, мій, наставник, неповторний, оберіг, поради́к, робота, син, чесність, честь **2**; авторитет, Афганістан, будівництво, бокс, баскетбол, вино, виноград, відносини, військовий, влада, водій, воля, вуса, гвинтівка, гени, гіркий смуток, гиря, головний, горе, гра, грізний, грубість, горілка, гумор, дарунок, дитсадок, дід, добро, дорога, досада, досвід, дядько, зрада, ідеал, козел, конфлікт, коріння, краса, кращий друг, ласкавий, люлька, майстер, мотор, найкращий, ніжність, ненависть, плече, порада, посмішка, правда, приклад для дітей, рибалка, рід, рідний, рідна людина на все життя, родич, розуміння, розуміючий, свято, свинина, сміливий, сміх, сорочка, справжній, стійкість, стіна, сувора людина, фінанси, футбол, хоробрість, цвинтар, щастя, ширий **1**.

Отже, слово-стимул *батько* асоціюється у свідомості реципієнтів із **фізичними характеристиками людини 131** (сила **90**, мужній **23**, сильний **18**); **моральними якостями людини 123** (турбота **23**, надійність **21**, підтримка **21**, суворість **11**,

мудрість **5**, добрий **4**, єдиний **4**, розум **3**, спокій **3**, справедливість **3**, люблячий **2**, честь **2**, неповторний **2**, чесність **2**, відповідальність **2**, вірність **2**, грізний **1**, грубість **1**, ласкавий **1**, найкращий **1**, розуміючий **1**, сміливий **1**, стійкість **1**, сувора людина **1**, хоробрість **1**, справжній **1**, ширий **1**, головний **1**, розуміння **1**); **властивостями 77** (захист **26**, захисник **18**, опіка **7**, піклування **7**, тепло **3**, наставник **2**, оберіг **2**, поради́к **2**, допомога **2**, вічний **2**; авторитет **1**, ідеал **1**, порада **1**, досвід **1**, плече **1**, стіна **1**); **почуттями 75** (любов **38**, повага **23**, радість **3**, гіркий смуток **2**, гордість **2**, впевненість **2**, ніжність **1**, ненависть **1**, щастя **1**, досада **1**, гумор **1**); **родинними зв'язками 30** (родина **7**, мати **8**, діти **2**, мій **2**, син **2**, рідний **1**, рідна людина на все життя **1**, рід **1**, приклад для дітей **1**, дядько **1**, дід **1**, родич **1**, коріння **1**, гени **1**); **домівкою 20** (дім **20**); **другом 18** (найближчий друг **9**, друг **8**, кращий друг **1**); **професійною діяльністю чи родом заняття 11** (вчитель **2**, машина **2**, водій **1**, будівництво **1**, військовий **1**, робота **1**, майстер **1**, дорога **1**, мотор **1**); **із побутом 8** (господар **7**, виноград **1**); **абстрактними поняттями 8** (затишок **2**, краса **1**, добро **1**, правда **1**, влада **1**, воля **1**, горе **1**); **зовнішнім виглядом людини та атрибутами 4** (вуса **1**, свинина **1**, сорочка **1**, люлька **1**); **спортом 4** (бокс **1**, баскетбол **1**, гиря **1**, футбол **1**); **історичними персонажами 3** (Махно **3**); **матеріальним забезпеченням 3** (фінанси **1**, годувальник **2**); **дитинством 2** (дитсадок **1**, гра **1**); **позитивними емоціями 2** (сміх **1**, посмішка **1**); **порою року 2** (літо **2**); **людьми 2** (людина **2**); **алкогольними напоями 2** (вино **1**, горілка **1**); **негативними діями 2** (зрада **1**, конфлікт **1**); **зброєю 1** (гвинтівка **1**); **захопленням 1** (рибалка **1**); **країною 1** (Афганістан **1**); **тваринами 1** (козел **1**); **подіями 1** (свято **1**); **смертю 1** (цвинтар **1**).

Усього нами виявлено 26 когнітивних ознак, що організують польову структуру концепту *батько*.

Як відомо, до ядерної зони належать лексеми, які експонують ядро національної свідомості, до периферії – індивідуальну свідомість. У концепті *батько* когнітивні ознаки *співвіднесеність із фізичними характеристиками людини, з моральними якостями, властивостями й почуттями* становлять ядро концепту. Ці ознаки збігаються з народними уявленнями про батька як захисника та вихователя дітей. Із периферією асоціативно-оцінного поля концепту співвідносяться когнітивні ознаки *професійна діяльність чи рід заняття, побут, зовнішній вигляд людини, спорт, історичні персонажі, алкогольні напої, негативні дії* тощо. Хоч такі ознаки й перебувають на периферії розгляданого поля, проте вони є не менш важливими для усвідомлення української ментальності та глибшого розуміння національної самосвідомості. Наприклад, цікавим є той факт, що когнітивна ознака *матеріальне забезпечення* співвідноситься з дальньою периферією, а це значить, що респонденти не вважають батька основним годувальником у сім'ї, оскільки останнім часом цю функцію бере на себе мати, адже більшість жінок зараз працює та нарівні з чоловіком (чи самостійно) матеріально забезпечують сім'ю.

У результаті вільного асоціативного експерименту виявлено такі різновиди асоціацій: 1) синтагматичні атрибутивні (батько – мужній, сильний, добрий, єдиний, люблячий, неповторний, грізний, ласкавий, найкращий, розуміючий, сміливий, справжній, ширий, головний, рідний); 2) парадигматичні: а) гіперонімічні (батько – родина, родич, рідна людина на все життя); б) антонімічні – за кровними зв'язками: батько – діти, син; за статтю: батько – мати; 3) тематичні (фізичні характеристики, моральні якості, почуття, властивості тощо): батько – сила,

захист, опіка, піклування, тепло, наставник, оберіг, порадник, допомога; 4) асоціації-персоналії: батько – *Махно*.

Висновки. Аналіз словникових статей дав змогу встановити семантичну структуру лексеми *батько*, яку сьогодні в українській мові формують п'ять лексико-семантичних варіантів. Численні синонімічні й пестливі найменування свідчать, що в сучасній українській мовній картині світу диференційна семантична ознака «позитивне» є ядерним елементом смислової структури цього концепту.

Асоціативне поле концепту *батько* репрезентоване переважно парадигматичними реакціями, хоча частина респондентів представила синтагматичні атрибутивні реакції, даючи якісну характеристику особи батька. Більшість реакцій на слово-стимул *батько* є позитивною чи нейтральною, тільки крайня периферія містить кілька негативно забарвлених реакцій, які пов'язують з алкогольними напоями (*вино, горілка*) негативними діями (*зрада, конфлікт*) та образною характеристикою (*козел*), що, ймовірно, є результатом негативних вчинків особи.

Мовні засоби, що вербалізують розглядаєний концепт, відображають національно-мовні уявлення про батька як головного в родині, захисника й вихователя, який утворює моральні устої. Водночас пошанівок до батька потребує від останнього особливої відповідальності та життєвих чеснот.

Лексема *батько*, перебуваючи в певному культурно-концептуальному просторі, вступає в тісні зв'язки з іншими культурними концептами, зокрема похідними від неї утвореннями *батьківщина, батько-мати, батьки*, а також асоціативними національно забарвленими мовними одиницями *рід, родина, вогнище, хата, поріг, гетьман, кобзар* тощо. Дослідження таких зв'язків, на нашу думку, є перспективним.

Література:

1. Чернова А.В. Концепти «батько», «мати» в українській лексико-фразеологічній системі світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / А.В. Чернова ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
2. Породько-Лях О. Трансформація етнічних образів у сучасному медіадискурсі (на прикладі концепту-тріади *батько-мати-батьки*) / О. Породько-Лях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2142>.

3. Грінченко Б. Словник української мови : у 4 т. / Б. Грінченко. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1958. – Т. 1 : А-Ж. – 1958. – 539 с.
4. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: акад. АН УРСР І.К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1 : А-В. – 1970. – 800 с.
5. Словник синонімів української мови : у 2 т. / [А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та інші]. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : А-Н. – 2001. – 1026 с.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Братко-Кутинський О. Феномен України: наукове дослідження / О. Братко-Кутинський. – К. : Вечірній Київ, 2008. – 302 с.
8. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1. – 1982. – 631 с.; Т. 4. – 2003. – 656 с.; Т. 5. – 2006. – 704 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

Бабакова О. В. Когнитивная репрезентация концепта *ОТЕЦ* в украинском языке

Аннотация. В статье выяснено, что концепт отец имеет длительную историю и аккумулирует большой объем знаний носителей украинского языка. Как свидетельствуют результаты ассоциативного эксперимента, представление об отце в сознании украинского общества не является гомогенным: преобладают положительные реакции на слово-стимул, хотя выявлено и небольшое количество негативных ассоциаций.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепты родства, ассоциативный эксперимент, когнитивные признаки.

Babakova O. Cognitive representation of the concept *FATHER* in the Ukrainian language

Summary. According to the study presented in the article, it was found that the concept father has a long history and accumulates a wealth of knowledge of native Ukrainian speakers. As the results of the associative experiment show, the idea of a father in Ukrainian society is not homogeneous: positive responses to the word-stimulus predominate, although a small number of negative associations are also revealed.

Key words: linguistic worldview, concepts of family ties, concept, associative experiment, cognitive features.